

An Introduction to and a Stylistic Study on Basiri's Dialectic Mathnavi of "Aljavāhir Li- Maserrat-ul-Khavātir"

Ehteram Rezaei ¹

Kamyar Pourmohammadi²

Revised: 15 -8- 2023 Accepted: 16 -8- 2023 Published: 20 -3- 2024 pp.139-167

Abstract

Abstract

The dialectic book of "Aljavāhir Li- Maserrat-ul-Khavātir" is a mathnavi written in 759 verses on the jewels debate with each other to show their superiority. This work is composed by Basiri in his journey to Roman city on 907 Hejira calender. He presented it to Ottoman king Bāyazīd or his boy, king Mohammad. There is only one manuscript (No. 10143) of this book hold in Marāshi Najafi library. The text is handwritten by Nastaliq calligraphy with fantastic headlines and golded tabular pages. The present descriptive- analytical article was done by using of library references to, firstly, analyze the manuscript features and, then, describe its thematic, literal and linguistic style. Results showed that in respect of writing style, it follows the styles common on 10th and 11th centuries. Its thematic style involves debates or discussions on gemology, instructive and moral issues and the poet's life story. The author's ethical attitude and his life circumstances disclose some hidden aspects of his life. From a lexical viewpoint, it includes some new coined or less applicable words, as well as extensive using of gemology- related words. Homonymy, anagram, metonymy, simile, phonotactics, letterplay especially to prettify, reference to verses and poems of the precedent poets are some techniques used by the author to make his work tuneful and more affluent.

Keywords: Basiri Baghdadi, Aljavāhir Li-Maserrat-ul-Khavātir, Prescription.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

¹ - Department of Persian language and literature. Faculty of Language and Literature. Payam Noor university. Center of Tehran. Tehran. Iran. (corresponding author). e.rezaee@pnu.ac.ir

² -Master's degree, Department of Persian language and literature. Faculty of Language and Literature. Payam Noor university. Center of Miandoab. East Azarbayegan. Iran. Kamyar.pmohammadi66@gemil.com

ORCID: 0000-0002-0312-7942

Studies

Original Paper

Report and Review

References

- Holy Quran.
 - Aq Uli, Abd al-Husayn, Durar al-Adab fi Fan al-Ma'ani, Tehran: Al-Hijrah, 1340.
 - Aqabozorg Tehrani, Muhammad Mohsen, Al-Dhari'ah ila Tasaneef al-Shi'ah, Al-Ghari Press, 1355.
 - Basiri, manuscript of Al-Jawahir Limusrati al-Khawatir, available in Mar'ashi Najafi Library, manuscript number 10143.
 - Dana'i, Mohsen Manouchehr, Goharshenasi Dictionary, edited by Mohammad Ali Bidakhuidi, Tehran: Abedzadeh Cultural Institute, 1376.
 - Deirman Chay, Weis, Persian Poets of Asia Minor, translated by Asadollah Vahed, University of Tabriz Publications, 1397.
 - Drait, Mustafa, Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha), Tehran: National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, 1390.
 - Futohi, Mahmoud, Stylistics, Tehran: Sokhan, 2012.
 - Golchin Ma'ani, Ahmad, Partial Catalogue of Manuscripts of the Library of the Late Abdolhossein Bayat, Journal of Manuscripts (Tehran), Issue 6, pp. 63-117, 1969.
 - Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah, Kashf al-Zunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun, Baghdad: Maktabat al-Muthanna, 1941.
 - Khosrowshahi, Jalal, Great Islamic Encyclopedia, Volume 12, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, 1399.
 - Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi, Bihar al-Anwar, translated by a team of translators, Book Publishing Institute, 2013.
 - Manuscript of the Dialogue of Jewels, Collection No. 492597, available at the Library of the Islamic Consultative Assembly.
 - Mirsadeghi, Jamal, Elements of Storytelling, Tehran: Sokhan, First Edition, 1997.
 - Mohammadi Reyshahri, Mohammad, Mizan al-Hikmah, vol. 13, Qom: Printing and Publishing Organization, 2010.
 - Moradi, Zahra, Najmeh Darri, and Hassan Zolfaghari, "Textual Studies of the Divan of Basiri Khorasani (Introduction to the Unknown 10th Century Poet and Manuscripts of Basiri's Divan)," Research in Manuscript Studies and Textual Criticism, First Series, No. 1, pp. 47-68, 2022.
 - Rashidai Abbasi, Jawahir al-Asrar available in the unique manuscript of Rashidai Abbasi's Collected Works, No. 5566, Malek National Library.
 - Rastgoo, Seyyed Mohammad, Rezvan Sadat Bakhtar and Abdolreza Modarreszadeh, "Introduction and Textual Analysis of the Manuscript of Jawahir al-Asrar by Rashidai Tabrizi," Scientific Monthly of Stylistics of Persian Prose and Poetry (Bahar Adab), Year 15, Issue 5, Mordad 1401, Consecutive No. 75, pp. 65-83.
 - Rezaei, Ehteram and Sakineh Gholampour Dehaki, "Introduction to the Manuscript 'Munazara-ye Goharha'; the Most Detailed Persian Prose Debate," Quarterly of Textual Studies of Persian Literature, Volume 12, Issue 2 - Consecutive No. 46, pp. 115-131, 1399.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Ruzbeh, Mohammad Reza, Contemporary Iranian Literature (Prose), 2nd Edition, Tehran: Roozegar, 1384.
- Saadi, Musharraf al-Din Muslih ibn Abdullah, Collected Works, based on the corrected manuscript by Mohammad Ali Foroughi, Raha Publications, 1374.
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, Imagery in Persian Poetry. Pharos Iran Publications, 1971.
- Shamisa, Sirius, Expression and Meanings, Tehran: Mitra, 2011.
- Shamisa, Sirius, General Stylistics, Tehran: Ferdowsi, 1993.
- Sharif Nasab, Maryam, "Verbal Communication in Classical Persian Poetry (Question and Answer, Dialogue, Debate, and Dialectic)," Kohnnameh Adab-e Parsi Quarterly, Year 2, Issue 2, Autumn and Winter, pp. 71-88, 2011.
- Tusi, Khwaja Nasir al-Din, Ilkhanid Tansukhnameh, edited with introduction and notes by Modarres Razavi, Tehran: Iran Culture Foundation (Zar Printing House), 1969.
- Younesi, Ebrahim, The Art of Storytelling, 12th Edition, Negah Publications, 2016.

نسخه‌شناسی مثنوی «مناظره الجواهر لمسرّة الخواطر» بصیری بغدادی

احترام رضایی^۳ کامیار پورمحمدی^۴

از صفحه ۱۳۹ تا صفحه ۱۶۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

چکیده

«مناظره الجواهر لمسرّة الخواطر» مثنوی است در ۷۵۹ بیت در مناظره جواهرات با یکدیگر و اظهار برتری هر کدام بر دیگری، این اثر را بصیری در سال ۹۰۷ هجری قمری در سفر خویش به روم به نظم درآورد و در سال ۹۱۸ هجری قمری به امیر محمد فرزند سلطان بایزید عثمانی یا آنگونه که از متن برمی‌آید خود سلطان بایزید دوم تقدیم نمود. از این اثر ارزشمند، نسخه‌ای به شماره نسخه ۱۰۱۴۳ در کتابخانه مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای ابتدا به واکاوی مختصات نسخه‌شناختی این اثر پرداخته‌است، آنگاه بر پایه سبک‌شناسی موضوعی، ادبی و زبانی آن را تحلیل کرده‌است. نتیجه این بررسی‌ها نشان می‌دهد، این اثر از حیث رسم الخط، ویژگی‌های رسم الخط سده‌های ده و یازده را داراست. از منظر سبک‌شناسی موضوعی، پرداختن به موضوعات گوهرشناسی در قالب مناظره، مباحث تعلیمی و اخلاقی و بیان شرح احوال شاعر، مهمترین موضوعات اثر را تشکیل می‌دهد. متن از نگرش اخلاقی و شرایط زندگی نویسنده حکایت دارد بطوریکه از طریق این اثر لایه‌های مخفی زندگی بصیری بغدادی مکشوف می‌گردد. در سطح واژگانی، کاربرد برخی لغات نوساخته یا کم کاربرد و نیز بکارگیری گسترده اصطلاحات گوهرشناسی از برجستگی‌های اثر است. استفاده از جناس، انواع ایهام، کنایه، انواع تشبیه، واج آرایی، بازی با حروف بخصوص در حساب جمل، استشهاد به آیات و اشاره به مضامین شعری شعرای متقدم موجب آهنگین شدن و افزایش غنا در سطح بلاغی سخن شده‌است.

کلمات کلیدی:

بصیری بغدادی، مناظره الجواهر لمسرّة الخواطر، نسخه‌شناسی، متن‌شناسی.

Cite this article: rezaee, ehteram; poormohamadi, kamyar. (2024). An Introduction to and a Stylistic Study on Basiri's Dialectic Mathnavi of "Aljvāhir Li- Maserrat-ul-Khavātir". Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-5, Issue-1, 139-167. <https://doi.org/10.22034/crc.2023.178505>

۳- (نویسنده مسئول) عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده زبان و ادبیات. دانشگاه پیام نور. تهران. ایران. e.rezaee@pnu.ac.ir

۴- کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده زبان و ادبیات. دانشگاه پیام نور. مرکز میانداوب. آذربایجان شرقی. ایران.

۱- مقدمه

بخش عظیمی از نسخ خطی ما در علوم مختلف از جمله کانی‌شناسی نوشته شده‌اند. طاش کبری زاده در مفتاح السعاده، گوهرشناسی را از فروع علم طبیعی شمرده است (ر.ک: مدرس رضوی، ۱۳۴۸: هفت و هشت). در کتب گوهرشناسی مراد از گوهر «گوهرها، کانی‌ها و یا بلورهای اند که نظر انسان را به سبب رنگ خوش و یا پدیده‌های نوری مثل درخشش و شفافیت به خود معطوف می‌کنند ولی اهمیت آنها بیشتر برای داشتن رنگ خوش، سختی زیاد و در ضمن کمیاب بودن آنهاست. بر این اساس، واژه «شناسی» نیز به معنی دانش گوهرها یا دانش سنگ‌های گرانبها و بخشی از کانی‌شناسی است» (دانایی، ۱۳۷۶: ۱۸). در گذشته، گوهرشناسان علاوه بر توجه به ارزش ذاتی گوهرها، معمولا یا اهل تجارت بوده و به جنبه‌های زینتی این آثار توجه می‌کردند و یا از جمله اطباء بودند و به دنبال خواص گوناگون طبی احجار کریمه، به شناخت سنگ‌ها و گوهرها و تألیف گوهرنامه می‌پرداختند.

گوهرنامه‌ها نیز مانند دیگر کتب علوم طبیعی معمولا به نثری روان، ساده و علمی نوشته شده‌اند و ساختاری مشابه هم دارند؛ جز در مواردی که نویسنده اهل ادب بوده و در دیباچه و یا مقدمه با نثری ادیبانه روبرو هستیم. از نظر محتوا و درون‌مایه نیز، بیشتر مطالب این آثار، برگرفته از کتاب الجواهر ابوریحان بیرونی و جواهرنامه نظامی است. اما بنابر آنچه به دست آمده، در حدود سده‌های دهم و یازدهم سه اثر ادبی با موضوع گوهرشناسی و خصائص ادبی مشابه هر یک در فضایی مجزا در گستره وسیع جغرافیایی ادبیات آن روزگار یعنی ایران، عثمانی و هند (احتمالا) به نگارش در آمده‌است. این آثار به ترتیب زمان نگارش عبارتند از:

۱. مثنوی مناظره الجواهر لمسر الخواطر سروده شده توسط بصیری به سال ۹۰۷ ق که در سال ۹۱۸ ق به سلطان بایزید عثمانی دوم یا فرزندش محمد تقدیم گردید و در مقاله حاضر به آن پرداخته می‌شود.

۲. رساله مناظره گوهرها که به نثر فنی و احتمالا در دربار گورکانیان هند تألیف یافته‌است. این اثر بخشی از یک مجموعه با شناسگر رکورد ۴۹۲۵۹۷ و شماره بازایی ۵۶/۵ است که توسط تیمسار مجید فیروز (ناصرالدوله) به کتابخانه مجلس شورای اسلامی هدیه شده‌است. مناظره گوهرها یا گوهران در این رساله، از صفحه ۱۴۱ شروع می‌شود و تا صفحه ۱۶۰ ادامه دارد. تاریخ دقیق تحریر اثر مشخص نیست اما ذکر معادل هندی برخی لغات، به

کاربرد اصطلاح «صلح کل»^۵ که مربوط به دوران اکبر شاه گورکانی است و دعوت به آن و بخصوص اطلاعات دقیق ارائه شده از انواع سنگها و اسامی قدیمی آنها و... احتمال قرن یازدهم را برای زمان تألیف اثر قوت می‌بخشد (ر. ک: رضایی و غلامپور دهکی، ۱۳۹۹: ۱۱۶-۱۱۷). در مقاله «معرفی نسخه خطی «مناظره گوهرها»؛ مفصل‌ترین مناظره منشور فارسی» به بحث و بررسی در مورد این اثر پرداخته شده است.

۳. مثنوی جواهرالاسرار اثر رشیدای تبریزی معروف به رشید عباسی و رشید زرگر، در دربار صفوی که به سال ۱۰۵۸ هجری قمری سروده شد. نویسنده، این اثر را در قالب مثنوی - رباعی (وزن فاعلاتن فعاتن فعلاتن یا فعلن) و تقریباً در سه هزار بیت سرود و آن را به شاه عباس دوم پیشکش کرد. جواهرالاسرار شامل هشت بخش در معرفی هشت گوهر ارزشمند و نیز بخشی با عنوان «طلسم هشت گنج» در توصیف و بیان خصایص دیگر سنگها است. کاملترین نسخه شناخته شده جواهرالاسرار به همراه کلیات اشعار شاعر به شماره ۵۲۶۶ در کتابخانه ملی ملک نگهداری می‌شود. خط نسخه، نستعلیق؛ کاتب آن نامشخص و متن دارای جدول زرین شنگرف با کاغذ سپاهانی و جلد رو به میشی ضربی تنظیم شده است. شاعر در آغاز هر باب، یک رباعی با توجه به موضوع بحث آورده است. در پایان هر باب هم جدولهایی با حساب سیاق ترسیم شده که بها و عیار سنگها را مشخص کرده است. سیدمحمد راستگو، رضوان سادات باختر و عبدالرضا مدرس زاده در مقاله «معرفی و متن‌شناسی نسخه خطی جواهرالاسرار رشیدای تبریزی» ویژگی‌های این اثر را بررسی کرده‌اند.

همانگونه که اشاره شد؛ تاریخ سرودن الجواهر لمسرہ الخواطر پیشتر از دو اثر دیگر است اما بر ما پوشیده است که ابتکار سرودن گوهرنامه‌ای ادبی بخصوص در قالب مناظره از آن بصیری است یا دیگری.

۱-۱- پیشینه تحقیق:

با آنکه سالهاست کار تصحیح متون دستنویس در کشور رواج یافته، اما فراوانی این آثار و پراکندگی مکانی آنها موجب شده است که هنوز نسخ ارزشمند و تصحیح نشده بسیاری در موزه‌ها و کتابخانه‌ها باقی مانده باشد. مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر از جمله این آثار است که به تازگی توسط نگارندگان این مقاله و در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصحیح و تعلیق شده است. در منابعی چون الذریعه، دانشنامه ادب فارسی، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی و پارسی سرایان آسیای صغیر به احوال و آثار بصیری پرداخته شده که در پژوهش حاضر از آنها بهره برده ایم. همچنین

۵ - «دین الهی» یا «صلح کل» به معنی اخص، دین و گرایشی است که در دربار اکبر شاه (فرمانروایی ۹۶۴-۱۰۱۴ ه.ق) تبلیغ می‌شد و بعد از وفات وی از رونق افتاد.

در مقاله «متن‌شناسی دیوان بصیری خراسانی (معرفی شاعر ناشناخته قرن دهم و نسخه‌های خطی دیوان بصیری) که در شماره اول (۱۴۰۱) دوفصلنامه پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون چاپ شده، به بررسی دیوان اشعار او پرداخته‌اند. اما متن حاضر نخستین مقاله‌ایست که به معرفی مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر و سبک‌شناسی آن می‌پردازد.

۱-۲- معرفی مؤلف: محمد بن احمد یکی از شاعران سده ده هجری است. تاریخ تولدش را به سال ۸۷۱ ه.ق (۱۴۶۶ م.) نوشته‌اند (ر.ک: دئیرمان چای، ۱۳۹۷: ۱۴۹). اصل و نسب و زادگاهش به درستی معلوم نیست. بسیاری اصالت او را «خراسانی» دانسته‌اند اما حاجی خلیفه او را «اهل بغداد» دانسته (ر.ک: حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۷۸۰). بصیری در مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر یکجا به شهر بغداد اشاره دارد و از خروجش از آنجا با عنوان «افتادن به غربت» یاد می‌کند:

چون به غربت فتادم از بغداد گذر من به سوی روم افتاد
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر: ص ۸)

در مورد سفر وی به بلاد عثمانی این نظر وجود دارد که او به سفارش امیرعلیشیر نوایی و جامی به استانبول رفته است (ر.ک: ریاحی، ۱۳۹۶: ۱۷۷). بصیری در مدت حضور در امپراتوری عثمانی به دربار شاهانی چون سلطان بایزید دوم (۱۴۸۱-۱۵۱۲ م.) و سلطان سلیم اول (۱۴۷۰-۱۵۲۰ م.) راه یافت و اشعاری در مدح آنان سرود (مرادی و دیگران، ۱۴۰۱: ۴۹). ناگفته نماند در تذکره‌های عثمانی، وی را «بصیری چلبی» و در ترجمه مجالس «بصیری عجمی» نیز ذکر کرده‌اند (ر.ک: ریاحی، ۱۳۹۶: ۱۷۷).

البته متن مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر، اطلاعات جدید و دست‌اولی در مورد بصیری به ما می‌دهد. بصیری در این مناظره، خطاب به فرزندش به سفرهای خود اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که چگونه از بغداد به بلاد روم و از آنجا به حج و حجاز، سپس به شام رفته و یک سال در دمشق ساکن شده است.

طبق سخن بصیری در مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر، او در آنجا عاشق شهزاده‌ای کیانی شده؛ شهزاده‌ای که از شهریار مصر اقطاع دارد و خود نیز صاحب ضیاع است. بصیری از عشق او به کوه پناه برده، با وحوش همنشین می‌شود. سرانجام فاضلی مطلع شده، به سراغ شهزاده می‌رود و او را مطلع می‌کند. از قضا روز جمعه است و بصیری با فاضل به شهر می‌آید و با معشوق دیدار می‌کند اما از سکوت زبانش بند می‌آید. بعدها غزلی عاشقانه بر خاک راه معشوق می‌نویسد. این غزل در ۵ بیت و با مطلع زیر در متن اثر آمده است:

ای دل بی کسم کباب از تو عالمی همچو من خراب از تو
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر: ص ۱۳)

در ادامه ماجرا، بصیری از رقیبان کتک مفصلی می‌خورد؛ خبرش به شاه می‌رسد و با تدبیر شاه، سرانجام بصیری توفیق می‌یابد ۱۵ سال معلم معشوق باشد.

در ادامه، وی همچنین در سبب نظم رساله مورد بحث، اشاره می‌کند که در دربار اغورلو سلطان احمد- داماد سلطان روم بایزید دوم (۱۴۸۱-۱۵۱۲ م.) و حاکم تبریز- حضور پیدا می‌کند و به تعلیم می‌پردازد اما از بد حادثه شخص غارتگری «ابه» نام، به تبریز یورش می‌برد و در گیر و دار قتل شاه و غارت شهر، دوستی ناشایست اطلاعاتی از اموال بصیری به او می‌رساند؛ در نتیجه دارایی بصیری به غارت می‌رود. سرانجام پس از پنج سال فقر و فاقه، این بار دوستی فاضل او را تشویق می‌کند به سرحد روم برود. بصیری به لایق‌بندی می‌رود و به خدمت امیر قورقود در می‌آید و مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر را تقدیم او می‌سازد. بصیری را مردی آزاده و گوشه‌گیر دانسته‌اند (ریاحی ۱۳۹۶: ۱۷۷) و آنگونه که از نصایح و سخنانش در این مناظره برمی‌آید مقید به مسائل اخلاقی و شرعی بوده است. وی در سال ۹۴۱ ه. ق در عثمانی وفات یافت.

۳-۱- معرفی نسخه: در فهرستگان نسخ خطی از دو نسخه مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر موجود در داخل ایران یاد شده: یکی نسخه موجود در کتابخانه مرعشی نجفی و دیگری نسخه موجود در کتابخانه «مجموعه عبدالحسین بیات» شهر اراک. بررسی‌های پیاپی نشان داد که هر دو نسخه یکی هستند. در واقع نسخه مورد بحث ابتدا در اراک بوده است و بعد با یک سری از کتابهای مجموعه عبدالحسین بیات به کتابخانه آیت الله مرعشی قم منتقل شده است. این نسخه به شماره ۱۰۱۴۳ در تاریخ ۱۳۷۵/۸/۵ در کتابخانه مرعشی عکسبرداری شده است. همانگونه که اشاره شد، «مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر» مثنوی است نزدیک به هشتصد بیت در مناظره جواهرات با یکدیگر و اظهار برتری هر کدام بر دیگری، گویا این اثر را بصیری بغدادی در سال ۹۰۷ در سفر خویش به روم به نظم درآورده است. بصیری در سال ۹۱۸ هجری قمری، مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر را به امیر محمد فرزند سلطان بایزید عثمانی دوم متخلص به «قورقود» تقدیم نمود. مشخصات نسخه مذکور از این قرار است:

نسخه الجواهر لمسرہ الخواطر به سال ۹۰۸ (روزگار حیات شاعر) به خط نستعلیق خوش، دارای عناوین شنگرف و صفحه‌ها مجدول به زر و مشکی، صفحه اول دارای سر لوح، جلد دو رو تیماج رو مشکی پشت سبز نوشته و آماده

شده است. توضیحات مربوط به هر بخش با شنگرف نوشته شده؛ نسخه در ۳۶ صفحه با سائز بندی صفحات ۵/۱۱ در ۱۸ تنظیم شده است. هر صفحه ۱۱ بیت و در مجموع ۷۵۹ بیت دارد. نسخه دارای رکابه است. یکی از نکات قابل توجه در مورد نسخه، پاک‌شدن و خط‌خوردگی چهار بیت از بخش پایانی نسخه (مناجات) است. به نظر می‌رسد این چند بیت در مدح سه تن از خلفای راشدین بوده که بعدها توسط صاحبان نسخه یا دیگران پاک شده است. گویا از این اثر، دو نسخه در خارج از ایران در کتابخانه دارالکتب المصریه، شماره ۱۰۱ و کتابخانه امانت خزینه سی، شماره ۱۴۸۳ نیز موجود است.

مهمترین ویژگی‌های کتابت (رسم الخط) این اثر عبارتند از:

- از میان حروف چهارگانه فارسی، «گ» و «چ» در همه جا به صورت «ک» و «ج» نوشته شده مانند کوهر (= گوهر)، کوش (= گوش)، کفته (= گفته)، جون (= چون)، جرخ (= چرخ) ولی حروف «ژ» و «پ» تقریباً در همه جا به صورت امروزی آن درج شده است.
- آوردن «ای» نکره یا وحدت به صورت «ء»: دهنش حقۀ (ای) و از دُرّ پر.
- گاه با شکل قدیمی و کهن کلمات روبرو هستیم: پذیر (= پدر)، اوفتاد (= افتاد)
- جدا و پیوسته‌نویسی کلمات: «ب» در تمام متن به کلمه بعد آن متصل شده است. مانند بفلک (= به فلک)، بصیرفی (= به صیرفی).
- در مواردی حذف همزه در کلمات عربی دیده می‌شود. مانند لولو (= لؤلؤ)، ضیا (= ضیاء)، امعا (= امعاء).
- استفاده از همزه تزیینی، روی «ی». معنیء کرم.
- در مواردی ذکر «ی» بجای همزه در کلمات عربی: مایده (= مائده).
- جدانویسی برخی کلمات که پیوسته نویسی در آنها معمول است: نگه بان (= نگهبان)، مه و شان (= مهوشان)
- استفاده از سه نقطه تزیینی در زیر برخی حروف مانند «س».

۱-۴- سیر داستان در قالب مناظره

انتخاب عنوان «الجواهر لمسره الخواطر» برای رساله، به خوبی هدف اصلی بصیری از سرودن این منظومه را که ایجاد مسرت است، بیان می‌سازد. در این عنوان ویژگی‌های یک عنوان خوب یعنی «تازگی، برانگیختن فکر، گیرایی، موزونی، ارتباط با محتوا، مخفی‌سازی طرح داستان و کلیشه‌ای نبودن» (یونسی، ۱۳۹۵: ۱۱۰) دیده می‌شود.

در رساله به ترتیب بخش‌های آغازین کتاب (تحمیدیه)، مدح نبی اکرم (ص)، در معراج نبی اکرم (ص)، مدح شاه قورقود، در نصیحت فرزند، در سبب نظم رساله و متن مناظره و خاتمه (مناجات) را می‌بینیم. متن اصلی که دارای یازده بخش مجزا است، ساختاری تقریباً داستانی در قالب مناظره دارد. مناظره شیوه‌ای است برای اقناع مخاطب بنابراین استفاده از آن، موفقیت شاعر را در جذب مخاطب و تأثیرگذاری کلام بیشتر می‌سازد. نویسنده که همان راوی داستان است، در تخیل خود به ترتیب به یازده گوهر دُرّ، یاقوت، الماس، زمرد، لعل، فیروزه، عین‌الهر، بیجاده، پادزهر، زبرجد و سرانجام زر قدرت سخنوری می‌بخشد به طوری که به ترتیب در هر بخش، یک گوهر زبان به مدح خویش و ذمّ گوهر قبل و بعد خود می‌گشاید.

رساله، ساختاری داستانی و روایی دارد و عامل پیش برنده آن، عنصر گفتگو (مناظره) است. داستان، دوازده شخصیت دارد: یک راوی که تنها به روایت می‌پردازد و چندان درگیر داستان نمی‌شود و یازده گوهر که گفتگویی چند طرفه را شکل می‌دهند؛ البته هر کدام بیشتر از یکبار زبان به سخن نمی‌کشایند. در نهایت با سخن گفتن زر، همه سنگها رجحان او بر خود را می‌پذیرند و تسلیم می‌شوند. بنابراین در هر قسمت مناظره، سه بخش وضع، نقیض و داوری یا نتیجه معمول شکل می‌گیرد. در بخش نخست یکی از طرفین مناظره از خود سخن می‌گوید، از برتری خود لاف می‌زند، دیگری با او ملاقات می‌کند. سپس در قسمت دوم طرف مقابل به طرح جواب و ردّ آن سخنان و دفاع از خود می‌پردازد. این شیوه در گفتگوی تک تک سنگها تکرار می‌شود تا در نهایت در قسمت آخر، استنتاج نهایی را از زبان زر می‌شنویم که در واقع نگرش شاعر، روزگار و جامعه عصر او را به نمایش می‌گذارد.

استفاده از قالب «مناظره» معمولاً با لحن حماسی همراه است. «ژرف ساخت مناظره را حماسه دانسته‌اند؛ زیرا در آن نزاعی لفظی بر سر فضیلت و برتری رخ می‌دهد و هر یک از طرفین با ارائه استدلال‌هایی خود را در داشته‌هایی واقعی یا خیالی و انتسابی بر حریف رجحان می‌نهد و در عوض نیکی‌های حریف را کوچک می‌شمرد و او را تحقیر می‌کند» (شریف نسب، ۱۳۹۰: ۷۷). در بخش‌های مناظره حاضر، این لحن دیده می‌شود. گفتگوی سنگها بیشتر با تحقیر دیگری و اظهار برتری خویش همراه است. مثلاً لعل در مورد یاقوت او را «خواجه یاقوت» خطاب می‌کند که حضور غلامان ترک را که گاه یاقوت نام هم بودند و در دربار به عنوان خواجه حرمسرا خدمت می‌کردند؛ یادآور می‌شود. در میان این تحقیرها نسبت دادن صفات زنانه به گوهر مورد خطاب با لحن تحقیرآمیز نیز دیده می‌شود. به عنوان مثال یاقوت خطاب به مروارید با توجه به وجود تالی تأنیث در «دَرّه یتیمه» آن را مونث و محقر می‌داند:

گر مؤنث نه‌ای بگوی چرا گفته اند دژه یتیمه تو را
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسره الخواطر: ص ۲۰)

نیز:

چیست بیجاده حیض دیده زنی نزد ارباب عقل ممتحنی
عورتی گر به خویش بردارد وز بر خود دمیش نگذارد
گر ستیره بود شود ناپاک نزد مردم شود برابر خاک
(همان: ص ۳۰)

۲- برجستگی‌های سبک‌شناسی مناظره الجواهر لمسره الخواطر

در مورد سبک تعاریف گوناگونی وجود دارد. فتوحی رودمعجنی در تعریف سبک می‌نویسد: «هر شخص بنا به ویژگی‌های روحی و نوع موضوع، ساخت‌های نحوی خاصی را بیشتر به کار می‌برد و برخی زبان‌شناسان با تکیه بر چنین مطالعاتی، سبک را شالوده‌ای از گزینش زبانی می‌شمارند؛ گزینشی که از ساخت‌های مختلف زبان با اقتضای موقعیت و متناسب با بافت کلام و تحت تأثیر عوامل بافتی گوناگون مانند ژانر متن، زمان، مکان و سرشت فضای ارتباط صورت می‌گیرد و بر همین اساس است که سبک‌شناسی، بررسی نوع گزینش‌ها و علت ترجیح یکی از گزینه‌ها بر دیگران است» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۹). شمیسا معتقد است: «سبک حاصل نگاه خاص یک هنرمند به جهان درون و بیرون است که لزوماً در شیوه خاصی از بیان تجلی می‌کند» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۲۶).
ویژگی‌های سبکی مناظره الجواهر لمسره الخواطر از سه جنبه فکری (محتوایی)، ادبی و زبانی قابل بررسی است:

۲-۱- ویژگی‌های فکری و موضوعی:

موضوعات مطرح شده در این اثر را می‌توان به دو بخش موضوعات اصلی و فرعی تقسیم کرد:
۲-۱-۱- موضوع اصلی (گوهر شناسی): موضوع اصلی مناظره الجواهر لمسره الخواطر، «معرفه الجواهر» و گوهرشناسی است. روال معمول در این گونه آثار معرفی گوهرها، شرح صفات، انواع، معادن، عیوب، روش نگهداری، خواص طبی و قیمت آنها و ... می‌باشد. در متن اثر، در ضمن مناظره سنگها با یکدیگر با انواع، خصایص و معایب یازده گوهر شامل در، یاقوت، الماس، زمرد، لعل، فیروزه، عین الهر، بیجاده، پادزهر، زبرجد و طلا آشنا می‌شویم. از نظر علم کانی شناسی قدیم، محتوای اثر، چندان سخن تازه‌ای ندارد. در معرفی هر گوهر، نویسنده به طور خلاصه

برخی از انواع آن را نام برده. شاید احوالات نویسنده از جمله مشکلاتی که در زندگی داشته و رفتن او به لازقیه و... باعث شده است در مقایسه با مناظرهٔ منثور گوهرها و نیز جواهرالاسرار رشیدای تبریزی، در این اثر گاه با نوعی شتابزدگی و کلی‌گویی روبرو باشیم. البته از نظر تخصص گوهرشناسی هم علم گوهرشناسی بصیری در مرتبهٔ نازل‌تری از دو نویسندهٔ دیگر قرار دارد. به نظر می‌رسد بصیری تنها شاعر بوده و از گوهرشناسی سررشتهٔ چندانی نداشته است. اما رشیدای تبریزی آنگونه که در شرح احوالش آمده و خود نیز در متن جواهرالاسرار اشاره کرده، کارخانهٔ زرگری داشته است. در بخشی از جواهرالاسرار، ضمن توصیف چگونگی ورود به درگاه شاه عباس ثانی به کارخانهٔ زرگری خویش اشاره دارد:

چون رسیدم به کارخانهٔ خویش کردم آهنگ آشیانهٔ خویش
(نسخه خطی جواهرالاسرار: ص ۴۳۵)

صاحب مناظرهٔ گوهرها نیز به احتمال قریب به یقین، جواهرساز و گوهرشناس بوده است. آنچه بصیری در معرفی گوهرها، انواع و خصائص آنها آورده بسیار مختصر است. مهمترین مطالب گوهرشناسی مناظرهٔ الجواهر لمسرره الخواطر در جدول زیر گرد آمده است:

ردیف	نام گوهر	انواع گوهر	خصائص گوهر
۱	دُرّ	استداره، تنویر، نجم، دژشاهوار، یتیم، لؤلؤ، مستدیر، کعبتین، رمادی، عیون.	نورافزایی چشم و درمان مالیخولیا، ضعف امعاء و معدة، سل و رنج جزع، داء اسد یا جزام است. قوت دل می‌کند وقتی در معجون بیاید. آمیخته با آب جلاب می‌شود. دفع خوف و فزع و رفع خفقان ناشی از سودا می‌کند. اگر بخوردنش قوت باه را زیاد می‌کند.
۲	یاقوت	بهرمان، رمانی، گلناری، کبود، سبز، زرد، سرخ، سفید و سیاه.	دافع طاعون و غم. همراه داشتنش موجب عزت در چشم مردم می‌شود. افزاینده خواص دم و خوردنش باعث قوت جان و تن است.
۳	الماس		دفع قولنج، درمان عسرالبول و سنگ مثانه از منافع آن است. برای حفاظت، به گردن بچه‌ها می‌انداختند.

دفع جن و پری و غصه و ایجاد شادی می‌کند. افزایش نور چشم، دفع صرع و چشم زخم است. درمان مسموم و دفع سغه و اسهال، دفع خواب بد و دیدن خواب خوب و قوت دل از دیگر خصائص آن است.	زمرد	۴
دافع تشنگی و مفرح دل است. روشنایی چشم را موجب می‌شود.	کلوخی	۵
دافع دشمن است و همراه داشتنش موجب ظفر بر دشمن می‌شود. دفع بلا و افزایش فرح و شادی از خصائص فیروزه است. حامل آن اگر از ستور بیفتد دچار شکستگی نمی‌شود. در جنگ نیز مقتول نمی‌شود.	سلیمانی، ازهری، بسحاقی	۶
هر کسی که آن را همراه داشته باشد از نفرت دور می‌شود. در سفر از مکر دیو و پری نجات می‌یابد. دافع چشم زخم و سحر و جادو است. دارای همه خواص یاقوت است. در جنگ وقتی راه گریز نباشد دارنده عین الهر می‌تواند خود را به شکل مرده‌ای در میان مقتولان قرار دهد؛ قابل شناسایی نیست.	عین الهر	۷
دافع بلای نازله و غشاوه از چشم است. آسیاب شده‌اش رمد را از دیده دور می‌کند. دفع پریشان‌خوابی، استسقاء، یرقان از دیگر خواص آن است.	بیجاده	۸
دافع زهر سوام و تب و باست. مماس کردن آن با عقرب و مار مانع نیش زدن آنها می‌شود.	سبزی، آهو	۹
افزاینده نور چشم و دافع خوره است. در بیابان ترس تنهایی را دفع می‌کند.	زبرجد	۱۰
دفع غصه	زر و طلا	۱۱

از ویژگی‌های جالب توجه در این اثر، معرفی بهترین نوع برخی از گوهرها و انتساب آن به سرزمین و پادشاه خاصی است. به این ترتیب بهترین و بزرگترین مروارید به سلغر پادشاه آل بهمن و همچنین بهترین یاقوت، الماس، زمرد،

لعل و فیروزه به ترتیب به رجب پادشاه سرانندیب، محمود پادشاه هند، پادشاه وندک (ونیز)، شاهی از نسل بایندر در ایران با پایتختی تبریز، حسین شاه خراسان از نسل تیمورخان که در هرات حکومت می‌کرد؛ نسبت داده شده‌اند. ۲-۱-۲- موضوعات فرعی: مهمترین موضوعات فرعی در مناظره مورد بحث عبارتند از:

۱. تحمیدیه: ابتدا و انتهای رساله با حمد الهی و مناجات همراه است. شاعر در بخش آغازین رساله، خداوند را مخاطب قرار می‌دهد و به توصیف اجرام و ستارگان آسمان به عنوان هست کرده خداوند می‌پردازد سپس به خلقت انسان، آفرینش جان و معرفت در وجود وی اشاره می‌کند؛ به توصیف شیوه ایجاد مروارید در دهان صدف می‌پردازد و باز به وصف آسمان برمی‌گردد. ستارگان را چونان دُر و گوهر می‌بیند. در آخر کلام از ستایش نارسای خود اظهار پشیمانی می‌کند و خود را مخاطب قرار می‌دهد:

ای بصیری خموش کن زیرا نیستش هیچ گونه حمد سزا
در مقامی که چرخ کم ز سهاست آفتاب سپهر کاه رباست
(همان: ص ۳)

در ختم اثر، مناجات زیبایی همراه با قسمیه وجود دارد. در این بخش خداوند را به اسماء الهی، عالم قدس، عرش، انبیاء از آدم صفی گرفته تا نبی مکرم اسلام (ص) سوگند می‌دهد تا تأیید ممدوح را طلب کند و کلام را به پایان برساند:

... که مرین شاه را تو از آفات دار در حفظ یاقدیم الذات
دولتش را مزید کن به جهان بند بر ذیل عقبیش دامان
شد چو عاجز ز مدحتش خامه ختم کردم به نام شه، نامه
(همان: صص ۳۶-۳۷)

۲. مدح پیامبر اکرم (ص) و توصیف معراج ایشان: شاعر با عنوان «در نعمت سیدی که دندانۀ سیمین سیادتش عقود لالی منظوم را حلقه درگوش کرده و در مدح رسولی که غنچه میم محمدیش دهن صدف جوهر جان را پر آب ساخته صد هزاران دُر تحیات بی شمار نثار مرقد پر انوار او باد و آله الامجاد.» که در واقع برائت استهلالی بر موضوع اصلی مناظره است به مدح نبی اکرم و معراج ایشان پرداخته‌است. در این بخش ضمن بازی با کلمات دُر و صدف و... به مدح پیامبر می‌پردازد و در پایان مدیحه دست به دامان ایشان بهر شفاعت می‌زند. در قسمت معراج پیامبر با عنوان «در معراج رفیع القدری که آسمان کیوان غرفه‌ای از بارگاه رفیع شأن اوست و عقود لالی

پروین زیور منظر ایوان اوست.» در بیست و هفت بیت، نبی اکرم را مخاطب قرار می‌دهد و سیر و عبور ایشان از تک تک افلاک را توصیف می‌کند. در هر فلک شاعر به وصف کوکب مربوط به آن فلک با همان خصائصی که در ادبیات مشهور است می‌پردازد.

۳. مدح ممدوح: بصیری در متن مناظره الجواهر لمسره الخواطر به مدح شاه قورقود پرداخته است. در ذیل عنوان «مدح شاهی که جواهر زواهر معانی را خاطر دریا مقاطرش منبع است و در وصف پادشاهی که مرج البحرين نزد هر دو کفش غدیر و مصنعت لایزال کفیه مشحونا من الدّر الثمین لعطاء السائلین.» می‌خوانیم:

ای دل از عاقلی مشو خود را
مدح می‌گوی شاه قورقود را
(همان: ص ۵)

در این بخش، شاعر به مدح سخا و بخشش پادشاه پرداخته است. اغراق فراوان شاعر بیانگر طلب اوست که گاه با حسن طلب نیز همراه است. این اغراق تا آنجاست که بصیری درخت طوبی را عصای دست رضوان می‌کند و رضوان را از نگهبانی بهشت به درباری ممدوح می‌فرستد:

بر در درگاه تو رضوان
کرد طوبی عصا و شد دربان
(همان: ص ۷)

در ابیات زیر نیز به حضور این شاه در لازقیه اشاره شده است. این همان شخصی است که بصیری به سفارش یکی از دوستانش در لازقیه شام به دیدارش رفته و رساله مناظره الجواهر لمسرّه الخواطر را به نام او آغاز کرده است:

شهریار است او که چرخ برین
نام او کرده است نقش نگین
کف آن شاه معنی بذل است
هادم ظلم و بانی عدل است
نام آن شهریار شد قورقود
گاه بخشش برش چه دُر چه نخود
... خاطر م گفت ای سخن پرداز
نامه کن بنام شاه آغاز

(همان: صص ۱۷-۱۸)

از بخش پایانی اثر، شاعر به نام سلطان بایزید عثمانی دوم اشاره نموده است:

بایزید است نام آن سلطان
مؤمنان در پناه او به امان
... شد چو عاجز ز مدحتش نامه
ختم کردم به نام شه، نامه

(همان: صص ۳۶-۳۷)

۴. در نصیحت فرزند و شرح احوال: شاعر ذیل عنوان «در نصیحت فرزند» به نصیحت پسرش می‌پردازد. فرار از همنشینی با دوست بد، تحصیل علم و ادب، نیکی به پدر و مادر، پرهیز از میخواری، همراهی علماء، پیشه کردن راستی و درستی، یاد خداوند، عشق پاک و... موضوعاتی است که بصیری در پند فرزند به آنها پرداخته است. بصیری بغدادی در ادامه، فرزند را به عشق پاک فرامی‌خواند و به این بهانه داستان عشق خویش با شهزاده‌ای کیانی در دمشق را تعریف می‌کند. همانگونه که در معرفی شاعر آمد او در ادامه از سفرهای خود و آنچه از حوادث روزگار بر سرش گذشته، سخن می‌راند.

۲-۲- ویژگی‌های ادبی:

در گوهر شناسی، در کنار خصوصیات متنوع سنگها، از تفاوت در شکل و رنگ آنها نیز بحث شده است. این تفاوتها موجب شده که هر گوهر دارای انواع و اسامی مختلفی باشد. به طوریکه در گوهرنامه‌ها از نظر شکل و ساختار و رنگ به بیش از سی نوع مروارید اشاره شده است (ر.ک: رضایی و غلامپور دهکی، ۱۳۹۹: ۱۲۵). این تنوع، دست نویسندگان را در ایجاد انواع صور خیال بخصوص تشبیه و ایهام باز می‌کند. نویسندگان مناظره گوهرها که در مقدمه به آن اشاره شد در اثر منثور خود بخوبی از این ویژگی بهره جسته بطوری که حجم بالایی از انواع ایهام را خلق نموده است. رشیدای تبریزی نیز در جواهرالاسرار کم و بیش از این خصلت بهره برده؛ اما متأسفانه بصیری بغدادی احتمالاً به جهت شتابزدگی که در سرودن ابیات داشته و نیز نداشتن تخصص در گوهرشناسی و شناخت انواع گوهرها، نتوانسته از این مزیت استفاده کند. مهمترین ویژگی‌های ادبی و بلاغی مناظره الجواهر لمسر الخواطر عبارتند از:

۲-۲-۱- بهره‌گیری از صورخیال: «خیال جوهره اصلی و ثابت شعر است و چیزی است که از نیروی تخیل حاصل می‌شود و این نیرو قابل تعریفی دقیق نیست. خیال عنصر اصلی شعر است در همه تعریف‌های قدیم و جدید است و هر گونه معنی دیگری را در پرتو خیال می‌توان شاعرانه بیان کرد. منظور از کلمه خیال همان ایماژ فرنگی است که چون نمی‌دانستند به آوردن مجموع اصطلاحاتی از قبیل اغراق، تشبیه، استعاره بپردازند این کلمه را برای مجموع این اصطلاحات به کار گرفته‌اند» (کدکنی، ۱۳۵۰: ۲۰). در اصطلاح ادبا از صورخیال به طور مشخص، تشبیه، کنایه، استعاره و مجاز مراد است.

۲-۲-۱-۱- انواع تشبیه: در میان انواع تشبیه، تشبیه بلیغ بیشتر مورد توجه بصیری است. تشبیه بلیغ به دو صورت شکل می‌گیرد: یکی تشبیه بلیغ اضافی یا همان اضافه تشبیهی که «تشبیهی است که در آن «مشبه» و «مشبه به»،

به هم اضافه شده باشند و در این صورت ادات تشبیه و وجه شبه محذوف است و به اصطلاح علم بیان تشبیه هم مجمل است و هم مؤکد» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۴۵). بصیری به فراوانی از تشبیه اضافی مثل مشیمه عمان، صدف آسمان، سحاب نوال، داغ حسرت، مغاک جهل، عذار زمین و... بهره برده است.

دیگری تشبیه بلیغ گزاره‌ای (غیراضافی) که «در آن مشبه، در نقش مسندالیه و مشبه به، در نقش مسند ظاهر می‌شود و از آن معنای این‌همانی یا عینیت دو سویه تشبیه دریافت می‌گردد (آق اولی، ۱۵۶: ۱۳۴۰-۱۵۷). مانند جملات زیر:

در	غزا	آسمان	عراده	تو	جبرئیل	امین	پیاده	تو
-	پیرهن	بر	تنم	غبار	راه	تکمه	زر	شرار
								شعله
								آه

(همان: ص ۱۰)

گاه با تشبیهات نازیبا یا غیرمعمول نیز روبرو می‌شویم. مثل تشبیه زانوی معشوق به نیم کله قند و ساق پای او به بندی از نیشکر در بیت زیر که تصویری دور از تصور ایجاد کرده است. اگر چه هر یک از این تصاویر بصورت جرئی قابل تصور است اما تصویر ساق معشوق در کنار زانوی خمیده او به بندی از نیشکر که بر روی نیم کله قندی سوار باشد؛ دلپذیر نمی‌نماید:

زانویش	نیم	کله	قندی	ساق	بر	وی	ز	نیشکر	بندی
									(همان)

۲-۲-۱-۲- کنایه: صدف آسمان پر در کردن (کنایه از آمدن شب)، حلقه در گوش کردن (کنایه از به غلامی درآمدن)، آب شدن الماس درون کان و آب شدن در در درون صدف (کنایه از نابود شدن)، دهن گشادن (کنایه از باز شدن و شکوفا شدن غنچه)، سر از جیب خواب بدر کردن (کنایه از بیدار شدن)، داد چیزی دادن (حق آنرا ادا کردن)، در خون نشستن و دل به دو نیم شدن (کنایه از غمگینی بسیار) و... از جمله کنایات مناظره مذکور هستند. در ابیات زیر به روغن قاز از راه رفتن؛ کنایه از تملق و خوشامد گفتن و فریب خوردن بکار رفته که از کنایات نادر محسوب می‌شود:

جمله	را	گر	خوش	آمدی	گویند	یا	چو	طفلان	خرد	دل	جویند
نیستند	چون	ز	ریش	خند	آگاه	روغن	قازشان	برد	از	راه	

هستم از جملگی بدین ممتاز که بد آید مرا ز روغن قاز
(همان: ص ۲۹)

در این ابیات شاعر از زبان فیروزه گوید که مرا از روغن قاز بد آید. در واقع از آنجا که عیب فیروزه از چربی و گرمابه است شاعر ایهام کنایه بکار برده است.

۲-۲-۱-۳- استعاره: در میان انواع استعاره، بصیری بیشتر از استعاره مکنیه و نوع تشخیص استفاده کرده است. مانند نوعروس سپهر (استعاره از خورشید)، یا گوشوار زمین در بیت زیر:

نعل او خال بر عذار زمین یا مگر گشته گوشوار زمین
(همان: ص ۷)

۲-۲-۲- انواع ایهام: شاعر از آرایه ایهام نیز بهره برده است. معمولا ایهام‌های موجود در این اثر با تناسب یا کنایه، همراه است. مانند:

مشری پیش واز آمد باز طیلسان را کشان به پا انداز
(همان: ص ۴)

«پیش واز» ایهام دارد: ۱) به استقبال و پیشواز رفتن ۲) پیش واز نوعی قبای جلو باز است که این معنی دوم با طیلسان تناسب دارد.

و یا در بیت زیر «سخت روی» هم به سختی جنس الماس اشاره دارد و هم کنایه از شخص درشت روی و ناهموار است:

چون زمرد شنید پاسخ او گفتش ای سخت روی بیهده گو
(همان: ص ۲۴)

۲-۲-۳- بهره‌گیری از حساب جمل: مراد شمارش به وسیله حروف ابجد است که در هشت جمله «ابجد»، «هوز»، «حطی»، «کلمن»، «سعفص»، «قرشت»، «ثخذ»، «ضظغ» جمع شده است. (لغتنامه، ذیل حساب) بصیری در مواردی ضمن توجه به نام سنگها با کلمات بازی کرده است و از زبان گوهری چون یاقوت، زمرد یا لعل با بهره‌گیری از حروف ابجد، نوعی معما برای مخاطب طرح نموده، توانایی و تسلط خود را بر حساب جمل به نمایش گذاشته است. در متن رساله از زبان یاقوت می‌خوانیم:

اول نام من که حرف نداست تو چه دانی درو چه حکمتهاست
هست عشا و قلب بعضش عرش فرق ما و تو عرش دان تا فرش
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسر الخواطر: ص ۲۱)

ابتدای یاقوت، حرف ندای «یا» است. «ی» یا «یاء» به حساب جمل معادل ده می‌باشد که همان عشر (در عربی) می‌باشد و قلب بعض عشر نیز «عرش» می‌شود.

در ابیات زیر از زبان زمرد حرف «ز» آغاز زمرد که معادل هفت در حساب ابجد است با هفت در این موارد مرتبط دانسته شده است:

اول نام من که ز ی آمد	بشنو ای مرد عاقل به خرد
سبعه شد زی و پرتو اسما	هست هفت از علیم سرّ خفی
هست سیاره سبعه و افلاک	جمله هفتند گرد نقطه خاک

(همان: ص ۲۶)

۲-۲-۴- بازی با حروف: دقت بصیری در واژه‌ها و شکل حروف و استفاده از آنها برای خلق تشبیه قابل توجه است. مانند استفاده از شکل نوشتاری «ک»، «ن»، «ق» در ابیات زیر:

- تیغ آن پادشاه پاک گهر همچو کفایت بر سر کافر
(همان: ص ۶)

- قامتم خم شده چو نون گناه رویم از معصیت چو نار سیاه
(همان: ص ۴)

- قامتم قاف گشته از افغان نقطه قاف در سرم چشمان
(همان: ص ۱۰)

۵-۲-۲- انواع جناس: استفاده از انواع جناس که معمولا با صنعت تکرار واژه، تکرار هجا و تکرار واج (واج آرایی) همراه است موجب افزایش موسیقی کلام می‌شود. مانند جناس شبه اشتقاق و تکرار واجهای «ج» و «و» و «د» در بیت زیر:

پادشاهیست او که جوهر جود با وجودش شد از عدم موجود
(همان: ص ۶)

از دیگر جناس‌های مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر می‌توان به جناسهای صور / صُور، ملک / فلک، کان / کن / مکان، نار / نور، در / دُر، رتبت / تربت و... اشاره کرد. نیز جناس مرکب در این ابیات:

-منم آفتاب نورانی که جهان پر کنم ز نور آنی
(همان: ۲۳)

-کافرت گفت گر چه بیجاده سخن راست نیست بی‌جاده
(همان: ص ۳۲)

۶-۲-۲-تضمین: بصیری در بخش «در نصیحت فرزند» از سعدی شیرازی با عنوان «شیخ کبار» یاد می‌کند و مصراعی از گلستان را به شکل تضمین مصرّح و با نیت اثبات کلام می‌آورد.

زهی پسر بگسل از مصاحب بد گر تو خواهی سعادت سرمد
زانکه فرموده‌است شیخ کبار زینهار از قرین بد زنه‌ار
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر: ص ۷)

مصرع آخر این ابیات، اشاره دارد به بیت زیر در گلستان:

زینهار از قرین بد زنه‌ار وَ قِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّارِ
(سعدی، ۱۳۷۴: ۸۲)

۲-۲-۷- اشاره به آیات و احادیث: تأثیرپذیری از قرآن کریم و احادیث نبوی در این رساله به دو روش صورت گرفته است:

- تأثیرپذیری مستقیم و ذکر بخشی از آیه یا حدیث مانند بیت زیر که اشاره دارد به آیه ۲ سوره بقره: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ»:

آن دُر درج گنج خانه غیب دانش آموز صفحه لاریب
(نسخه خطی مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر: ص ۳)

و یا بیت:

بَرِّ بِالْوَالِدِينَ از سلفست ذخر روز معاد را خلفست
(همان: ص ۸)

که اشاره دارد به حدیث امیرمومنین علی (ع): «بِزَالِوَالِدِیْنِ اَکْبَرِ فَرِیْضَه». امیرمؤمنین علی (ع) فرمود: بزرگترین و مهمترین تکلیف الهی نیکی به پدر و مادر است. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۴۹۰)

- تأثیرپذیری غیرمستقیم که شاعر با ظرافت مفهوم و مضمون آیه یا حدیث را در شعر خود می‌آورد مثل:

کس ندیده است اینچنین برهان
کاورد سنگ ریزه را به زبان
(نسخه خطی مناظره الجواهرلمسره الخواطر: ص ۴)

مصراع دوم، اشاره دارد به حدیث تسبیح گفتن سنگریزه‌هایی که پیامبر (ص) بر کف دست مبارک گذاشت. در بحارالانوار می‌خوانیم: در دست حضرت محمد صلی الله علیه و آله نه سنگریزه چنان تسبیح گفتند که آوایشان از درونشان به گوش می‌رسید و حال آنکه روحی نداشتند و این برای اتمام حجت نبوت حضرت بود. (بحار: ۱۷/۳۸۰)

کاربرد صنعت سجع و تکرار و تضمن ابیات فارسی و عربی در مناظره الجواهر لمسره الخواطر سبب ایجاد موسیقی درونی کلام شده است.

۲-۸-۲- تلمیح و اشارات داستانی: اشاره به داستان‌هایی چون جام جمشید، ابراهیم (ع) و گلستان شدن آتش، معراج نبی اکرم (ص) از موارد مورد توجه بصیری در متن مناظره مذکور است. بخصوص در بخش پایانی رساله که به مناجات پرداخته، قسمیته‌ای را فراهم آورده که در آن خداوند را به حق تعدادی از انبیاء و برخی حوادث زندگی آنها سوگند داده است. در این بخش به نظر می‌رسد بصیری در تلمیح به داستان حضرت یوسف (ع) و برادرانش، شاید برای حفظ قافیه، دچار اشتباه شده؛ در نتیجه برادران یوسف را هم رتبه او و پدرشان - یعقوب نبی - قرار داده و خداوند را به آنها سوگند داده است:

حَقُّ یَعْقُوبَ وَ یُوسُفَ وَ اِخْوَانَ حَقِّ هَارُونَ وَ مُوسَى عِمْرَانَ
(نسخه خطی مناظره الجواهرلمسره الخواطر، ص ۳۷)

البته با توجه به مصراع دوم، این احتمال را هم می‌توان در نظر گرفت که «و» در مصراع اول زاید و «یوسفِ اخوان» مورد نظر شاعر بوده باشد.

۲-۲-۹- بهره‌گیری از رسومات: در بخش معراج نبی اکرم (ص)، شاعر با استفاده از رسوم استقبال مانند چراغانی کردن، جاروب کشیدن، قربانی کردن، فرش پهن کردن، به پابوس رفتن؛ نیز استفاده بجا و مناسب از کواکب و خصائص آنها، توصیفی زیبا خلق کرده است:

توسن آسمان جنیبت وار در عنان جبرئیل غاشیه دار
از پی روشنی فلک اول راست کرد از شهاب و مه مشعل
چون عطارد بدید عزم ترا منزلت می‌نوشت جای بجا
چنگ را اوفکند زهره ز بام بود چون در شریعت تو حرام
مهر جاروب زر به چرخ کشان زفته از کاه راه کاه کشان
پی شکرانه ای ملک را جان کرد مریخ ثور را قربان
مشتری پیش واز آمد باز طیلسان را کشان پیا انداز
زحل پاسبان ز هفتم بام به رکابت دوید همچو غلام
پی پا بوست ای شه تقلین کرد از هر دو چشم خود نعلین
(همان: ص ۴)

نگاه منفی به زنان و برتر دانستن جنس مذکر بر مونث نیز در چند جای اثر دیده می‌شود که پیشتر به آن پرداختیم.
۲-۱۰-۲-۲- حسن تعلیل: بصیری در مواردی با دلیلی غیرواقعی اما شاعرانه و خیال‌انگیز به خلق «حسن تعلیل»
پرداخته‌است. به عنوان مثال در بیت زیر، شاعر ضمن توجه به سرخی رنگ یاقوت، عصبانیت یاقوت از دست
مروارید را باعث سرخی رنگش دانسته است:

سخن دُر شنید چون یاقوت سرخ شد گفتش ای شده فرتوت
(همان: ۲۰)

در ابیات زیر هم الماس با اشاره به اینکه اول نامش با اولین حرف الفبا و حرف اول لفظ جلاله الله، یکی است آن
را دلیل بر یگانگی خودش بین احجار می‌داند:

اول نام من که هست الف من بگویم اگر نه ای واقف
در الف سَر بسی است تا دانی گر رموز کلام برخوانی
اولا اول کلام الف است داند آن کو به علم متصف است
دیگر ای صاحب تمیز و خرد این اشارت بود به ذات احد
هست مقصود من ازین گفتار فردیت در میانه احجار
(همان: ۲۳)

۲-۲-۱۱- مراعات نظیر: بصیری بارها از مراعات نظیر استفاده کرده، گاه این بهره‌گیری منجر به خلق تصاویری زیبایی شده است مانند ابیات زیر که در توصیف باغ آن را به مصحف شریف تشبیه کرده و مراعات نظیر زیبایی از یک سو میان باغ و اجزای آن (سنبل، زنبق، جوی آب، گرداب، لاله، نرگس، برگ سمن و...) و از سوی دیگر میان مصحف و بخشها و اصطلاحات مربوط (حروف، آیت، سوره، کشش بسمله، جزم، وقف، تشدید، عشر کوفی، فتحه و ضمه و کسره و...) به آن خلق کرده است:

باغ خود مصحف ایست پاک صفات	در وی از صنع کردگار آیات
سنبل او حروف و مرز سطور	زنبقش آیتی ز سوره نور
کشش بسمله است جوی پر آب	جزم بر وی ز هر طرف گرداب
لاله سرخی وقف گردیدش	نرگس آیت سه برگه تشدیدش
کاغذ اوست برگهای سمن	عشر کوفی ز هر طرف سوسن
فتحه و کسره است سبزه برین	ضمه او بنفشه مشکین
به صفا جوی او چو دُر نجف	گشته بین السطور آن مصحف

(همان: ۱۵-۱۶)

۲-۳- ویژگیهای زبانی:

عناصر زبانی در لایه بیرونی کلام بویژه در حوزه فرم وجوه مختلفی دارد که در جای جای رساله قابل مشاهده است و نمونه‌هایی از آنها ذکر می‌شود:

۲-۳-۱- ویژگیهای صرفی و لغوی:

در متن مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر، گاه با ترکیبات و واژه‌های نادر و کم نظیری روبرو می‌شویم. مانند «طاقاطاق» احتمالاً به معنی پر سر و صدا و «طیاق» که شکل دیگری از کلمه «طاق» است در بیت زیر:

ترکمانان به ضرب طاقاطاق بشکستند سر مرا به طیاق
(همان: ۱۷)

نیز «جوهر آمای» در معنی «به رشته‌کشنده گوهر» در بیت زیر که در لغتنامه دهخدا به صورت «گوهر آمای» ذکر شده است:

- جوهرآمای مخزن توحید اصبعش گنج چرخ راست کلید
(همان: ۳)

بصیری از لغات و ترکیبات عربی نیز بهره برده است. جدای از برخی اسامی عربی خاص مربوط به گوهرها و انواعشان و نام بیماریها و خواص برخی سنگها که کاربرد آنها در اغلب متون گوهرشناسی نیز معمول بوده است مانند ریمی، رمادی، ازرقی، استداره، تنویر، نجم. یتیم، لوء، مستدیر، کعبتین، عیون و... بصیری از واژه‌هایی مانند رضوان (به معنی خشنودی خدا)، حیژ امکان، ذخر (= ذخیره)، صورتاً معنیاً، افواه و... نیز استفاده کرده است. شکل کهن برخی کلمات نیز در این مناظره دیده می‌شود مانند اوفکنندن (= افکنندن)، اوفتادن (افتادن)، کژ (= کج)، پذیر (= پدر) و...

۲-۳-۲- ویژگی‌های نحوی و دستوری:

در شیوه بکارگیری افعال، کلمات و حروف نیز نکات قابل توجهی در متن دیده می‌شود. مهمترین این نکات عبارتند از:

بهره بردن از افعال کم کاربرد و نادر مانند «از خود شدن» به معنی بیهوش شدن و بیخود گشتن؛ «کنار کردن» به معنی کنار کشیدن؛ «شعله زدن» بجای زبانه کشیدن و... در کنار این ویژگی مثبت، ایرادات و عیوبی نیز به چشم می‌خورد. مانند بکار بردن صفت مفعولی بجای فعل یا حذف بدون قرینه بخشی از فعل که از عیوب آثار عهد صفوی به حساب می‌آید و در متون نثر نیز بسیار دیده می‌شود. در بیت زیر با آوردن «کرد» بجای «خواهد کرد» حذف بخشی از فعل دیده می‌شود:

کرد خواهی نخواهی عشق و جنون خرد و صبر را ز خانه برون
(همان: ۱۰)

موارد دیگر حذف بخشی از جمله در رساله مورد بحث، عبارتند از:

- حذف نهاد بدون قرینه. در بیت زیر الماس در بیان خصائص خود جمله «اگر مادر طفل هنگام زادن، مرا بردارد» را با حذف «مادر» به این شکل آورده است:

طفل اگر گاه زانم برداشت نفع من جنتی برو نگذاشت
(همان: ۲۳)

- حذف «به» یا تنوین (آوردن «یقین» بجای «به یقین» یا «یقیناً») در بیت زیر:

گردش چون بدید گفت یقین گردن کوزه نبات است این
(همان: ۹)

گاه بی توجهی به ساختار دستوری نیز در ابیات بصیری دیده می‌شود. از جمله این موارد استفاده از «که» به صورت زائداست. شاعر گاه در میان دو جمله از «که» استفاده کرده است؛ درحالیکه جمله به آن نیاز ندارد. شاید این مورد از زبان محاوره وارد متن اثر شده باشد:

در بلندی و گر که در پستی با خدا باش هر کجا هستی
(همان: ۸)

این ویژگی در مناظره گوهرها نیز دیده می‌شود. به این جملات بنگریم: «سیاهت اگر به شرف سراسر مردمک گشته که جز ظلمت از وی نزاید، سفیدت اگر به شادابی همه قطره آب گشته که چون اشک از چشم اعتبار افتاده». (نسخه خطی مناظره گوهرها: ۱۴۵) «زردت اگر سراسر زعفران شده که بر زرد روئیش خندند، و اگر همه تن طلای دست افشار گشته که با زرده بیضه نرخ بندند.» (همان) - استفاده از «زانکه» زائد:

خسروم گفت زانکه فرق مجو از میان وی و میانه مور
(همان: ص ۱۰)

البته در مورد بیت فوق، این احتمال هم بعید نیست که به دلیل اشتباه کاتب «آنکه» به شکل «زانکه» نوشته شده باشد که اگر چنین باشد جمله، کلمه زاید ندارد. - بکار بردن «که» در معنی «نه»:

گفتمی که شبست از پروین که غلط کردمی که روزست این
(همان: ص ۱۵)

این مورد نیز ممکن از جمله اشتباهات کاتب بوده باشد به این معنی که کاتب به اشتباه بجای «نه»، «که» نوشته باشد.

۳- نتیجه‌گیری

از مثنوی «مناظره الجواهر لمسرہ الخواطر» که در ۷۵۹ بیت در مناظره جواهرات با یکدیگر و اظهار برتری هر کدام بر دیگری، در سال ۹۰۷ هجری قمری در سفر بصیری، به روم به نظم درآمده؛ یک نسخه، به شماره نسخه ۱۰۱۴۳ در کتابخانه مرعشی نجفی موجود است که در واقع از کتابخانه «مجموعه عبدالحسین بیات» شهر اراک به آنجا انتقال یافته است.

متن اصلی مثنوی دارای یازده بخش مجزا است، ساختاری تقریباً داستانی در قالب مناظره دارد. نویسنده در تخیل خود به ترتیب یازده گوهر دُر، یاقوت، الماس، زمرد، لعل، فیروزه، عین‌الهر، بیجاده، پادزهر، زبرجد و سرانجام زر قدرت سخنوری می‌بخشد به طوری که به ترتیب در هر بخش، یک گوهر زبان به مدح خویش و ذم گوهر قبل و بعد خود می‌گشاید. این اثر پیش از مناظره گوهرها و جواهر الاسرار در ساختاری ادبی به موضوع گوهرشناسی پرداخته است بنابراین دارای «فضل تقدم» است.

از نظر سبک شناسی ادبی، استفاده از جناس، انواع ایهام، کنایه، انواع تشبیه، واج آرایی، بازی با حروف بخصوص در حساب جمل، استشهاد به آیات و اشاره به مضامین شعری شعرای متقدم موجب آهنگین شدن و افزایش غنا در سطح بلاغی سخن شده است.

از منظر سبک شناسی زبانی، در سطح واژگانی، گاه با ترکیبات و واژه‌های نادر و کم نظیری در متن رساله، روبرو می‌شویم مانند طایق و جواهر آمای. بصیری از لغات و ترکیبات عربی نیز بهره برده است بخصوص برخی اسامی عربی خاص مربوط به گوهرها و انواعشان و نام بیماریها و خواص برخی سنگها که کاربرد آنها در اغلب متون گوهرشناسی نیز معمول بوده است. شکل کهن برخی کلمات نیز در این مناظره دیده می‌شود مانند اوفکندن (=افکندن)، اوفتادن (افتادن)، کژ (=کج)، پذیر (=پدر) و ...

در مواردی، بهره بردن از افعال کم کاربرد و نادر نیز دیده می‌شود. در کنار این ویژگی مثبت، ایرادات و عیوبی نیز به چشم می‌خورد. بکار بردن صفت مفعولی بجای فعل و در واقع حذف بدون قرینه بخشی از فعل که از عیوب آثار عهد صفوی به حساب می‌آید و در متون نثر نیز بسیار دیده می‌شود. استفاده از «که» زائد در میان دو جمله، حذف نهاد بدون قرینه، حذف «به» یا تنوین، استفاده از «زانکه» زائد، بکار بردن «که» در معنی «نه» از مهمترین ایرادات این موارد است.

سپاسگزاری:

از مجموعه دانشگاه پیام نور که شرایط انجام این پژوهش را در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد فراهم آوردند؛ سپاسگزاریم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

مراجع

۱. قرآن کریم.
۲. آق اولی، عبدالحسین، درر الأدب در فن معانی، تهران: الهجره، ۱۳۴۰.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، مطبع الغری، ۱۳۵۵.
۴. بصیری، نسخه خطی الجواهر لمسرره الخواطر موجود در کتابخانه مرعشی نجفی به شماره مسلسل ۱۰۱۴۳.
۵. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۹۴۱.
۶. خسروشاهی، جلال، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۲، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۹.
۷. دانایی، محسن منوچهر، فرهنگ گوهرشناسی، به کوشش محمد علی بیداخویدی، تهران: موسسه فرهنگی عابد زاده، ۱۳۷۶.
۸. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۹. دئییرمان چای، ویس، پارسی سرایان آسیای صغیر، ترجمه اسدالله واحد، انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۹۷.
۱۰. راستگو، سیدمحمد، رضوان سادات باختر و عبدالرضا مدرس زاده، «معرفی و متن‌شناسی نسخه خطی جواهرالاسرار رشیدای تبریزی»، ماهنامه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۱۵، شماره ۵، مرداد ۱۴۰۱، شماره پی در پی ۷۵، صص ۶۵-۸۳.
۱۱. رشیدای عباسی، جواهرالاسرار موجود در نسخه منحصر به فرد کلیات رشیدای عباسی به شماره ۵۵۶۶ کتابخانه ملی ملک.
۱۲. رضایی، احترام و سکینه غلام پور دهکی، «معرفی نسخه خطی «مناظره گوهرها»؛ مفصل‌ترین مناظره منشور فارسی»، فصلنامه متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۱۲، شماره ۲ - شماره پیاپی ۴۶، صص ۱۱۵-۱۳۱، ۱۳۹۹.
۱۳. روزبه، محمدرضا، ادبیات معاصر ایران (نثر)، چاپ دوم، تهران: روزگار، ۱۳۸۴.
۱۴. سعدی، مشرف الدین مصلح بن عبدالله، کلیات، از روی نسخه تصحیح شده محمدعلی فروغی، انتشارات رها، ۱۳۷۴.
۱۵. شریف نسب، مریم، «ارتباط کلامی در شعر کهن پارسی (سؤال و جواب، مکالمه، مناظره و دیالکتیک)»، فصلنامه کهن‌نامه ادب پارسی، سال دوم، ش دوم، پاییز و زمستان، صص ۷۱-۸۸، ۱۳۹۰.
۱۶. شفیع کدکنی، محمدرضا، صورخیال در شعر فارسی. انتشارات فاروس ایران، ۱۳۵۰.

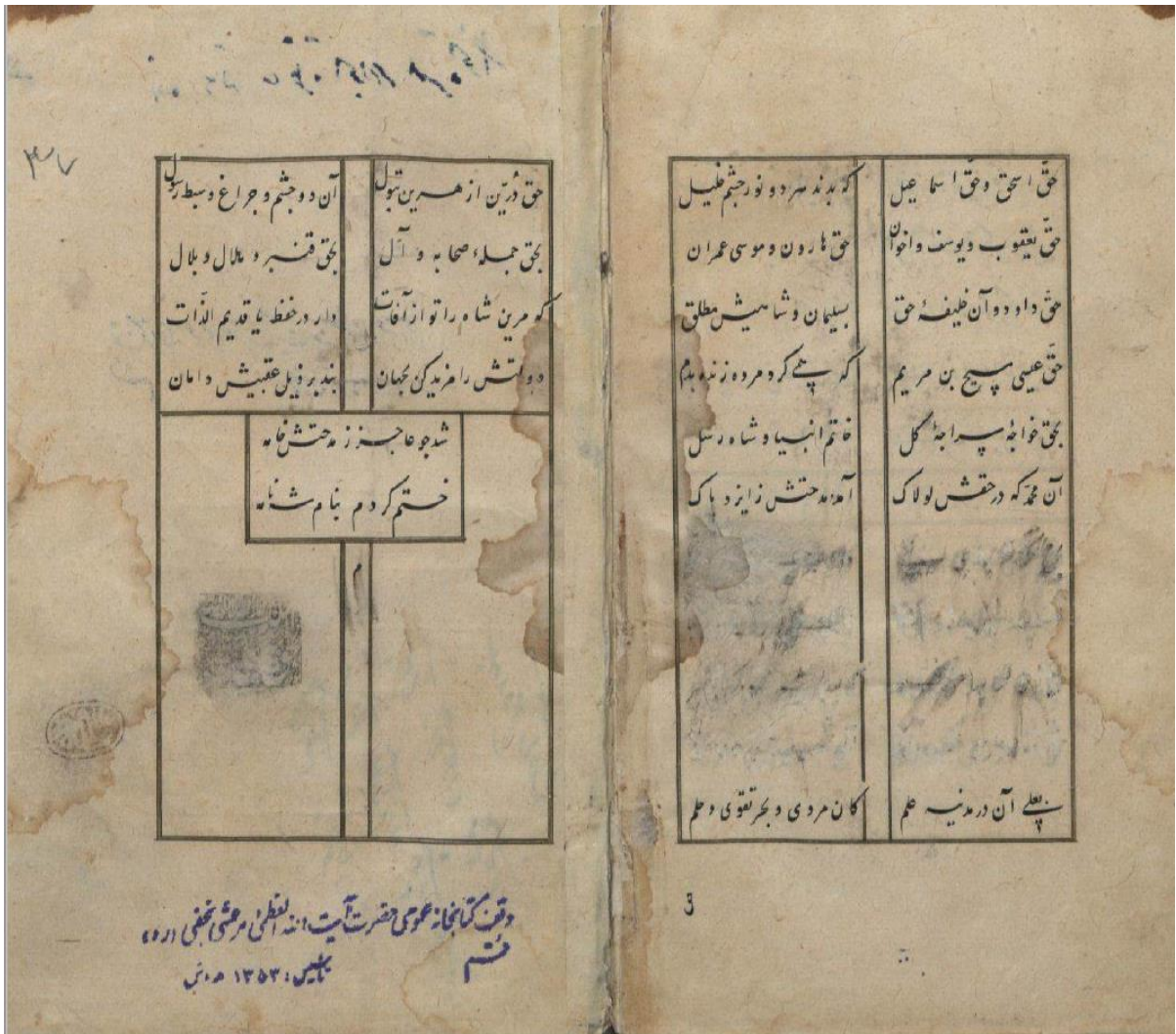
۱۷. شمیسا، سیروس، **کلیات سبک‌شناسی**، تهران: فردوسی، ۱۳۷۲.
۱۸. شمیسا، سیروس، **بیان و معانی**، تهران: میترا، ۱۳۹۰.
۱۹. طوسی، خواجه نصیر الدین، **تنسوخ‌نامه ایلخانی**، تصحیح و مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران (چاپخانه زر)، ۱۳۴۸.
۲۰. فتوحی، محمود، **سبک‌شناسی**، تهران: سخن، ۱۳۹۱.
۲۱. گلچین معانی، احمد، فهرست قسمتی از کتب خطی کتابخانه مرحوم عبدالحسین بیات، **نشریه نسخه‌های خطی (تهران)**، دفتر ۶، صص ۶۳-۱۱۷، ۱۳۴۸.
۲۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **بحار الانوار**، ترجمه گروه مترجمان، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲.
۲۳. محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، ج ۱۳، قم: سازمان چاپ و نشر، ۱۳۸۹.
۲۴. مرادی، زهرا و نجمه دزّی و حسن ذوالفقاری، «متن‌شناسی دیوان بصیری خراسانی (معرفی شاعر ناشناخته قرن دهم و نسخه‌های خطی دیوان بصیری)»، **پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون**، دوره اول، شماره ۱، صص ۴۷-۶۸، ۱۴۰۱.
۲۵. میرصادقی، جمال، **عناصر داستان**، تهران: سخن، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۲۶. **نسخه خطی مناظره گوهرها**، مجموعه به شماره ۴۹۲۵۹۷، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۷. یونسی، ابراهیم، **هنر داستان نویسی**، چ دوازدهم، انتشارات نگاه: ۱۳۹۵.

تصاویر

برگ اول نسخه خطی مناظره الجواهر لمسره الخواطر

برگ آخر نسخه خطی مناظره الجواهر لمسرره الخواطر